

HARGITTAY EMIL

**„...az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indította”
Még egyszer a Káldi Biblia támogatásáról**

Hosszú ideje nem könnyen értelmezhető, visszatérő kérdésként merült fel számomra az első katolikus bibliafordítás támogatásának ügye. Pontosabban az, hogy Bethlen Gábor fejedelem miért támogatta anyagilag Káldi György (1573–1634) bibliafordításának kinyomtatását. A 2000 példányban¹ 1626-ban megjelent bibliafordítás időszaka a katolikus–protestáns szembenállás, az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság közötti ellentétek egyik legviszontagságosabb, háborúkkal is terhelt korszaka. Irodalmi téren indulatokkal teli, szélsőségektől nem mentes, durva hangú iratok jelentek meg, s a vita már az uralkodói legitimitás kérdésére is kiterjedt, sőt államelméleti szinten folyt. Ugyanakkor a bibliafordítások terén is erőteljes szakmai viták zajlottak a Károlyi Gáspár-féle református bibliafordítás megjelenése (1590) utáni időszakban. Katolikus oldalról Pázmány mellett éppen Káldi volt az, aki bibliafordításához *Oktató intése* címmel mellékelte egy 44 lapos tanulmányt, egy vitairatot, amelyben bizonyítani igyekezett Károlyi bibliafordításának hiteltelenségét. Ebben az írásában Káldi nem mellőzte a becsmélő kifejezéseket sem, név szerint is megemlíti Károlyi Gáspárt és Szenci Molnár Albertet, akik szerint

nyilván-valo hamisságokat tanítanak: mindaz-által, hogy azoknak valami színt adgyanak, és az együgyü kösséget el-hitessék, semmit gyakrabban nem emlegetnek, 's nem díchérnek, mint a' Sz. Írást, noha azt hamis fordításokkal, és idegen magyarázatokkal, tóldozásokkal és chonkításokkal úgy meg-változtattyák, hogy a' szemes és értelmes ember nem győz eleget rajta chodálkozni.²

Káldi az apokrif könyvekkel kapcsolatban még lopással is megvádolta Károlyit.³ Szerinte a Károlyi-biblia nem érdemli meg a Szentírás nevet.⁴ Erre természetesen nem maradt el a református válasz: Dengelegi B. Péter *Rövid anatómiája* mintegy 400 lapon a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában jelent meg, melyet a Káldi fordításának „sarkához biggyesztet”, „patvaros nyelv”-vel megírt *Oktató intése* ellen intézett 1630-ban.⁵ Koncz Attila szerint a könyv már korábban elkészült, előbb is megjelenhetett volna, ám a „megbékélésre törekvő” Bethlen (aki 1629-ben elhunyt) nem járult hozzá a mű ki-

1 HOLOVICS Flórián, *Ki fordította a Káldy-féle bibliát?*, ItK, 66(1962), 223–231, itt: 225.

2 KÁLDI György, *Oktató intése*, Bécs, 1626, 3. (RMNY 1352.)

3 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Káldi György: Oktató intése*, ItK, 105(2001), 623–637, itt: 635.

4 *Uo.*, 636.

5 RMNY 1467.

nyomatásához.⁶ Arra nincs bizonyíték, hogy Szenci Molnár maga indítványozta volna a *Rövid anatómia* elkészítését,⁷ sőt – bármily meglepő lehet –, a Káldi-biblia megjelenését kedvezően fogadta.⁸ Káldi magával Bethlennel is többször keményen szembeszállt, bírálva a fejedelmet. Ismert a fejedelem 1624. évi híres megfeddése,⁹ s a kritikái hangvétel 1631-ben kiadott prédikációgyűjteményében is megjelenik:

Nagy-Szombatot, egy-nehányszor szánt-szándékkal kik pörzölték-fel? A' *Calvinista* atyafiak, a' Török barátságáért, vagy fizetéséért. Ezer hat-száz négy esztendőtlől fogva mind ez-ideig, a Keresztyének-között valamennyi vér-ontás, pusztulás, és romlás volt, az Újító atyafiak, és fő-képpen a' *Calvinisták* lönek okai.¹⁰

Pázmány-prédikációban elképzelhetetlen lenne, Káldi szentbeszédében viszont ezt olvashatjuk:

Magam láttam ez el-múlt esztendőkbekben egy *Calvinista* Fejedelem táborában, a' kápás és patyolatos Törököket; azokat vendéglette; azokkal tanátskozott; azok barátságáért; szem-előtt le-nyakasztatta a Keresztyén vitézeket, és sok ezer Keresztyén rabokat engedett nekik, kiket örök rabságra és veszedelemre vittek. Ezer-hatszáz huszon-egyedik esztendőben, magam hallottam azon *Calvinista* fejedelemtől, michoda végzése volt a' Török Chászárral: ki személye-szerént Lengyel-országra ment; remélvén, hogy azt egy mezei harcral el-foglallya, és azonnal *Slésiát*, Morvát, Ausztriát és a' több szomszéd tartományokat úgy magához csatollya, mint Erdélyt.¹¹

Bethlen ugyanakkor tisztában volt Káldi szerepével, korábbi erdélyi tevékenységével, kapcsolatrendszerével, diplomáciai képességével, s azt igyekezett is felhasználni. Ennek során fennmaradt adat arról, hogy Káldi Bethlent Bécsben dicsérte volna,¹² s egyik prédikációjából ismert a híres jelenet, mikor Bethlen Káldit és másokat „aranyas szekerébe” ültette serege szeme láttára.¹³

Említést kell tennünk arról a tényről is, hogy a nemzeti nyelvű bibliafordítások ügyében a katolikus egyházi álláspont ezekben az évtizedekben a gyakorlatot illetően még nem volt egységes. Ez a kérdés természetesen érintette Káldi fordításának kérdé-

6 KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiája*, ItK, 104(2000), 669–694, itt: 673.

7 *Uo.*, 675.

8 „Szini István, Gyulafehérváron működő jezsuita ugyanis úgy tájékoztatta a római rendi generálist 1628. május 28-án: »Biblia Sacra magnum applausum habent vel ipso Alberto Molnaro teste.« Ami annyit jelent, hogy a »Magyar (katolikus) Biblia nagy tetszést arat, amit maga Molnár Albert is tanúsít!«» P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról*, ItK, 104(2000), 660–668, itt: 668.

9 BAKÓ Dorottya, *Káldi György élete és művei*, MKsz, 103(1987)/2, 73–87, itt: 82.

10 KÁLDI György, *Az vasárnapokra való predikatzioniaknak első része*, Pozsony, 1631, 612. (RMNY 1509.)

11 *Uo.*, 611.

12 FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, II, Pest, 1869, 81.

13 KÁLDI, *Az vasárnapokra való...*, i. m., 615.

sét, és hatással volt a sajátos műfaji jellegzetességre is, amit a vitairattal ellátott 1626-os kiadvány jelent. A trienti zsinat (1545–1563) végzései viszonylag kis terjedelemben foglalkoznak irodalmi kérdésekkel, de alapvetően érintik a Biblia latin és népnyelvű fordításának kérdését, a vallásos műfajokat, sőt a világi irodalom egyes témáit is. „A zsinati határozatok messzenyúló hatása érvényesült az V. Piusz által kiadott katekizmusban (1566), a római breviáriumban (1568) és a római misekönyvben (1572).”¹⁴ A zsinat befejezését követő évben, 1564-ben jelent meg a tiltott könyvek jegyzéke, a korábbi indexek felfrissítésével.¹⁵ A Biblia kiadására vonatkozóan az „ősi Vulgata kiadást” engedélyezte a zsinat, hangsúlyozva, hogy csakis az Egyház tiszte megítélni a szent iratok igazi értelmét. A *Vulgata* kiadásai csakis a helyileg illetékes főpásztor jóváhagyásával jelenhettek meg. A zsinat kanonizálta a Biblia könyveit, s kiközösítést helyezett kilátásba az ezt el nem fogadók számára.¹⁶ Az 1592-ben Rómában megjelent *Vulgata* hosszú időre mintája lett a további *Vulgata*-kiadásoknak.¹⁷ A zsinati rendelkezések hatása csak meglehetősen lassan érvényesült Magyarországon. Pázmány *Imádságos könyve* megjelenés előtt álló kritikai kiadásának bibliai citátumait ellenőrizve Bogár Judit arra a következtetésre jutott, hogy Pázmány minden bizonnyal az 1592. évi „trienti Vulgata” előtti bibliakiadást használt.¹⁸ A Biblia népnyelvi fordításait csak igen korlátozott keretek között engedélyezte a zsinat. „Az Ószövetség könyveinek fordításai csak püspöki engedéllyel készíthetők, de az ilyen fordításokat csak mint a *Vulgata*-kiadás magyarázatait használják a Szentírás megértése végett, nem pedig mint egészséges [!] szöveget.”¹⁹ Az 1564. március 24-én kelt 3. szabály pedig az Újszövetség nemzeti nyelvű fordítását kifejezetten megtiltotta. Sőt, az ilyen fordítások olvasása is tilalom alá esett.²⁰ Az elkészült népnyelvi bibliafordításokat, fordítás-kísérleteket erőteljes kritika alá vetették.²¹ Fontos rendelkezések ezek, melyek teljes mértékben szemben álltak Luther elveivel és bibliafordító tevékenységével. Még az Erasmus-féle bibliakritikát is hallgatólagosan elítélik az „ősi” *Vulgata* egyedül való elfogadhatóságának kodifikálásával. Innen is érthető, milyen jelentős és hatásában nagy teljesítmény volt a református Károlyi-biblia megjelentetése (1590), s milyen problematikus az idézett határozatok ellenében elkészített,

14 Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, Bányterenyé-Bp., Örökmécs-Szent István Társulat, 2004, 371.

15 *Uo.*, 428–429; *Theologische Realenzyklopädie*, Hrsg. Gerhard MÜLLER, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1989, XVIII, 56 (a továbbiakban: *TRE*); Joseph LECLER, Henri HOLSTEIN, Pierre ADNÈS, Charles LEFEBVRE, *Trient II*, Mainz, Matthias-Grünwald-Verlag, 1987 (Geschichte der ökumenischen Konzilien, 11), 667–668.

16 DENZINGER–HÜNERMANN, *i. m.*, 371–374.

17 *TRE*, *i. m.*, VI, 75.

18 BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 3), 54.

19 DENZINGER–HÜNERMANN, *i. m.*, 429. A IV. Piusz által kiadott „Dominici gregis custodiae” bullában.

20 *Uo.*

21 *Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/1630)*, Hrsg. Marc VENARD, Basel–Freiburg–Wien, Herder, é. n. (Die Geschichte des Christentums – Religion, Politik, Kultur), 305.

bár fordításra és felülvizsgálatra mégiscsak engedélyezett,²² magyar nyelvű, teljes katolikus Biblia kiadása. Ugyanakkor a Rómától való földrajzi távolság, valamely ország katolikus vagy protestáns többsége is befolyásolta a döntést. Ezért nem jelent meg évszázadokig az olasz és a horvát fordítás,²³ több mint száz évig pedig a Káldi-biblia második kiadása sem.²⁴

Végül Pázmány a Biblia elé kinyomtatott engedélyével – nem várva a szentszéki engedélyre (tán nem is kérte azt, hiszen az említett trienti rendelkezés őt feljogosította) –, saját hatáskörében engedélyezte a kiadást.²⁵ A fordítás elkészültéről amúgy is tudtak Rómában, s épp Bellarmino segítségével jelölték ki a négy felülvizsgáló személyét a Káldi-biblia kijelölt revizoraiként: Forró Györgyöt, Rumer Gergelyt, Káldi Mártont és Nagy Jánost (Forró Pázmány helyét vette át).²⁶ Előnyt jelentett a fordítás létrejötte számára, hogy ezzel az „eretnek fordításokat kiiktassák”.²⁷ Az elmondottak figyelembevétele fényében az erdélyi református fejedelem támogatása, gesztusa látszólag a katolikus oldalnak kedvezett, de valójában a trienti hivatalos katolikus állásponttól eltérő szándékot támogatott.

E helyen nem részletezzük, de maga a bibliafordítás szerzősége is számos kérdést vetett fel és vet fel a mai napig, kezdve azon, hogy a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratba tett bejegyzések szerint mindössze másfél év alatt, 1605. október 11-től 1607. március 25-ig készítette el a fordítást Káldi,²⁸ továbbá az idő rövidege elegendő indok-e annak feltételezésére, hogy korábbi fordítás(ok) felhasználásával készítette el saját szövegét. A trienti határozatokhoz mindenestre tartotta magát Káldi abban, hogy fordításának alapjául a régi *Vulgata* szolgált, s ez már önmagában magyarázatot jelent a korábbi fordításoktól való eltérésekre.²⁹ Az *Oktató intés*ben röviden szólt arról, hogy Szántó István fordításáról csak hallott, de nem ismerte, saját fordításának kinyomtatására nem is gondolt, azt „egy-nehány tudós emberek kezébe adta” a javítások végett és „sok fő emberek kívánságára” kinyomtatatta, hogy ne „*Károlyinak* hamissan fordított Bibliáját olvassák”.³⁰

A fentiek ismeretében visszatérve a Káldi-bibliafordítás kiadásának anyagi támogatására, az újabb szakirodalom ezt már tényként kezeli, noha Káldi ezt sehol nem említette meg. A szokástól eltérően az 1626-os bibliafordításnak nincs bevezetője, nincs

22 MOLNÁR Antal, *A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció*, MKsz., 118(2002)/1, 24–37, itt: 32.

23 Uo.

24 A Káldi-biblia kiadásai (az *Oktató intés* nélkül): Nagyszombat, 1732 és Buda, 1782. PODHRADCZYK József, *Nagyszombati Káldy György*, Tudománytár, 1838, III, 305.

25 Pázmány és Giovanni Argenti osztrák jezsuita tartományfőnök engedélye Lázár István magyar fordításában: ZVARA Edina, „Az keresztyén olvasóknak”: *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Bp., Balassi, 2003 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 14), 209–210.

26 HOLOVICS, *i. m.*, 229; P. VÁSÁRHELYI, *Káldi György...*, *i. m.*, 637.

27 MOLNÁR, *i. m.*, 36.

28 HOLOVICS, *i. m.*, 223.

29 „Káldi végső konklúziója tehát az, hogy a *Vulgata* szövege megbízható, és nem ok nélkül kötelezte a tridenti zsinat a híveket annak használatára.” P. VÁSÁRHELYI, *Káldi György...*, *i. m.*, 633–634.

30 KÁLDI, *Oktató intés*, *i. m.*, 7.

ajánlása, csupán két engedélyező irat, Pázmányé, valamint Argenti jezsuita provinciálisé áll a címlap után és a tartalomjegyzék előtt, ami után rögtön Mózes első könyve következik. Természetesen lehet arról szó, hogy Káldi azért nem nevezte meg nev szerint támogatóit, mert akkor Bethlent is említenie kellett volna, de ez a tény furcsán hatott volna az *Oktató intés* vitázó hangnemét figyelembe véve. Bethlen évekkel a Biblia megjelenése előtt nyilván nem tudott arról, hogy az általa támogatott bibliakiadás egy, a református oldalt keményen bíráló vitairattal egybekötve jelenik meg, amely felhasználván Pázmány 1623. évi *Kalauz*-kiadásának bibliakritikáját, nem sokkal a kinyomtatás előtt vagy aközben készült el.³¹ Viszont Káldi így eleget is tett a trienti elvárásoknak, műve egészében tekintve nem pusztán fordítás, hanem azt számos ponton magyarázó, értelmező, vitázó munka is.

Bethlen anyagi támogatásának céljáról, a támogatás összegéről nem egyértelműen szólnak a források. Dobronoky Györgyé ezek közül a legkorábbi, aki Bethlenről azt írja, hogy „Mille [!] Imperialibus donatum, ut Biblia Hungarica in lucem ederet”.³² A későbbi, főleg jezsuita források mégsem ezt aényt vették át, hanem arról szólnak, hogy a nyomda támogatására kapta volna Káldi az összeget.³³ Az összeg számszerűségében is különbségek vannak, egyes változatokban nem ezer, hanem csak száz tallér szerepel. Matthias Tanner (1630–1692) cseh jezsuita azt jegyezte fel az 1623–1624-es hadjáratról szólván, hogy

Mikor a fejedelem elfoglalta Nagyszombatot, Káldi felkereste Bethlent, akivel két órán át beszélgettek. Káldi alaposan megfedtte, amiért török csapatokkal támad keresztényekre, árulása miatt sok ezer keresztény jutott török fogságba, és katonái mindenféle kegyetlenkednek a legyőzöttekkel. A fejedelem olyan szívesen vette az intést, hogy ezért saját asztalához ültette, és 100 arannyal jutalmazta meg, amit Káldi továbbadott a nyomda megsegítésére.³⁴

A nyomda minden bizonnyal az akkor újjászervezett pozsonyi nyomda volt, amelyet Bethlen még első hadjárata idején Kassára, majd onnan Erdélybe szállíttatott.³⁵ Ezt a vonalat képviseli Czvittinger is, aki (Alegambéra hivatkozva) azt írta, hogy „centum nummum Imperialium, in subsidium Typographiae”, azaz 100 tallért kapott Káldi Bethlentől a nyomda támogatására.³⁶ Sotvellus hasonlóan ír, szintén Alegambe nyomán:

31 P. VÁSÁRHELYI, *Káldi György...*, i. m., 637; KONCZ, i. m., 671.

32 PODHRADCZKY, i. m., 306.

33 PODHRADCZKY (i. m., 306) a további említéseket így értelmezi.

34 KOVÁCS Eszter, *Magyarországi jezsuita portrék Matěj Tanner könyveiben = Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2011, 150–159. (Az adatot Kovács Eszternek köszönöm, Ecsedy Judit közvetítésével.)

35 ECSÉDY Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete*, MKSz, 91(1975)/1, 9–24, itt: 10, 15–16.

36 CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt–Lipce, 1711, 194. Philippe ALEGAMBE, *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*, Antverpiae, 1643, 156: „Ea libertate cum Principem Transsilvaniae Gabrielem Bethlenium ob tot Christianorum millia Turcis prodita, et abducta, criminis, quo se obstrinxerat, commonefecisset privato duarum horarum colloquio eamque ob causam extrema omnia possent ab eo expectari; tantum abfuit, ut quidquam molestiarum experiretur, ut etiam principis ad mensam adhibitus,

„centum nummum Imperialium in subsidium Typographiae donatus”.³⁷ Hasonlóképpen Kazy: „centum nummis imperialibus typographiae, quam tum P. Georgius moderabatur”.³⁸ A forrásokat és véleményeket Podhradczky foglalta össze 1838-ban, írván, hogy a kortárs Dobronoki véleményét fogadja el, mivel „a’ religiói különbség akkor sem bontotta föl okosabbak között a’ szoros barátságot, valahányszor pedig felbontkozott, fondorlók által bomlott fel”.³⁹ Erre támaszkodott Bitskey István is, ahogy írja: „a fejedelem a Káldi-Biblia kiadását a jezsuita fordító diplomáciai szolgálataiért is támogatta száz arannyal”.⁴⁰

A fentieket figyelembe véve a következő lehetőségek merülnek fel tehát:

1) Bethlen támogatása (1000 tallér) a Káldi-biblia kiadására vonatkozott, s a későbbi források, lexikonok és említések elírták az összeget, 100 forintot emlegetnek, és nem a Biblia, hanem a nyomda támogatását említik.

2) Bethlen nem is a Biblia kiadását támogatta, hanem az újjáalakuló pozsonyi nyomdát 100 tallérral, esetleg ajándéknak célját meg sem határozta.

3) Bethlen nem is egy, hanem két különböző támogatást is adott, a Biblia kiadására és a nyomda fejlesztésére is, 1000, illetve 100 forintot/tallért.

Mindezek alapján csupán az ajándékozás ténye bizonyos, annak mennyisége és célja nem. Ezen a ponton ismét felvetődik a kiinduló kérdés: miért tette a fejedelem? Mert számított Káldi diplomáciai segítségére, személyesen kedvelte Káldit, vagy valóban felül tudott emelkedni korának súlyos ellentétein? Mindenesetre Káldi húsvét utáni második vasárnapi 3. prédikációjában név szerint is megemlítve a fejedelmet, így sumház: „az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indította”.⁴¹

honorario centum nummum Imperialium in subsidium Typographiae donatus abiret.” – KATONA István, *Historia critica Regnum Hungariae*, tom. XXII, ord. XXXI, Buda, 1794, 825: „100. imperialibus in subsidium typographiae donatus”. (A Podhradczky által is utalt Alegambe- és Katona-adatot Báthory Orsolyának köszönöm.)

37 NATHANAELUS SOTVELLUS, *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*, Roma, 1676, 292.

38 FRANCISCUS KAZY, *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu*, Tyrnaviae, 1737, 65.

39 PODHRADCZKY, *i. m.*, 306.

40 BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-biblia = Uó, Esmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996 (Csokonai Könyvtár, 7), 202. (Korábbi megjelenés: Száz, 115[1981], 737–743.) További szakirodalmi változatok: „nyomdaköltségeit [...] Bethlen Gábor fejedelem is 100 tallérral támogatta”. GULYÁS Pál, *Könyvkiadás Magyarországon*, MKsz, 68(1944)/2–4, 100–133, itt: 108 (Gulyás Pintér Jenő irodalomtörténetére hivatkozik); „Tudott dolog, hogy magától Bethlen Gábortól kapott 1000 tallért”. LUKÁCS László, *Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez*, A Káldi György Társaság Civitas Dei Évkönyve, 1956, 16; Káldi a Magyar Kamarától „1624. november 13-i kelettel 100 forintot kapott... Továbbá közismert, hogy Káldy magyar nyelvű *Biblia*-kiadásához Pázmány Péter, a katolikus papság, sok világi ember, sőt Bethlen Gábor is hozzájárult, így tehát a Magyar Kamarának csak a költségek egy részét kellett fedeznie.” FALLENBÜCHL Zoltán, *A Magyar Kamara és a könyvek*, OSZK Évkönyv, 1968/69, 306; „Bibliafordításának kiadásához száz arannyal járult hozzá”. BARCZA József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1980, 197; „száz aranyat kapott Bethlentől”. BAKÓ, *i. m.*, 82. – Káldi Pázmány „böv-költséggel” való támogatását prédikációinak neki szóló ajánlásában említette meg: KÁLDI, *Az vasárnapokra...*, *i. m.*, j4.

41 KÁLDI, *Az vasárnapokra...*, *i. m.*, 615.